

Нино Делић¹

Историјски институт Београд

Оригинални научни рад

УДК 314.117(497.15):327.5„18“

DOI 10.7251/SIC2508037D

COBISS.RS-ID 142897153

СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ КАО ПОЛИТИЧКО ПИТАЊЕ У ВРЕМЕНУ ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ

Апстракт: Велике силе и балканске земље су у 19. веку наступале у улози браниоца интереса хришћана у Османском царству те је њихова раширеност у појединим областима била од прворазредног значаја за пројекцију политичког утицаја. Бројност хришћана у османској Босни и Херцеговини, православних и католика, коришћена је као аргумент о оправданости захтева за унутрашњим реформама и промени међународно-правног статуса ове области. Османска власт је на притиске реаговала све чешћим објављивањем података о становништву који су исказивали јасну муслиманску већину. Дипломате из западне Европе су сумњале у тачност таквих објава. Оправданост сумњи потврђена је на првом попису спроведеном од стране аустроугарске управе 1879. године.

Кључне речи: Босна и Херцеговина, пописи, становништво, демографија, статистика, Велика источна криза, Османско царство, манипулације.

Велика источна криза започела је у Херцеговини у јулу 1875. године устанком који је представљао наставак вишедеценијског процеса непрекидних напетости и припрема локалног, најчешће православног српског становништва, за збацивањем османске власти. Поменути процес није био ограничен само на област Херцеговине

¹n.delic@aol.com

или на османску покрајину Босну, већ је био саставни део шире развојне динамике политичких прилика на читавом Балкану. Османско царство се од почетка века налазило у стању непрекидне угрожености. Притисци на владу у Цариграду су вршиле стране силе као и хришћански поданици који су тражили равноправан статус са муслиманима али и националну еманципацију путем стварања посебних политичких ентитета и држава. Османске власти су настојале да на претње одговоре опширним унутрашњим реформама али су успеси у смиривању прилика углавном изостали.

На Османско царство се у Европи и шире почело гледати као на полако умирућу империју којој је у неком тренутку претио потпуни распад. Стварање нових националних држава на тлу Балкана у 19. веку додатно је отежало напоре османских власти да држе под контролом преостале области на полуострву. Међу хришћанским поданицима се ширила свест да је национално ослобођење могуће а у тим напорима су добијали и свесрдну помоћ од својих сународника у новоствореним ентитетима и државама попут Србије или Грчке. Процес преобразбе политичке карте Балкана, међутим, није био чисто „интерног“ карактера. Осим Османског царства, његових поданика и суседних националних држава или аутономних области, цео процес су помно пратиле и активно усмеравале велике силе. Геостратешки значај Балкана за империје попут Велике Британије, Русије, Француске или Хабзбуршку монархију, условио је да питање постепеног распада Османског царства буде саставни део међусобних договора најмоћнијих држава Европе.

Велике силе су вршиле снажан утицај на развој прилика на Балкану, те су оне, логично, прикупљале неопходне податке о реалном стању на терену путем обавештајног рада. Узимајући у обзир устанички карактер покрета хришћанских народа против османске надвласти на Балкану и њихов декларисани политички концепт ослобођења народа од туђе тираније, од прворазредног значаја за процену прилика се наметало питање међунационалних и међуверских односа, односно национална и верска композиција становништва појединих области.

Босна и Херцеговина, настањене многобројним српским православним становништвом, представљале су области од највећег ин-

тересовања за суседне кнежевине Србију и Црну Гору као и за Хабзбуршку монархију током 19. века. Велике силе попут Русије, Француске и све јаче Пруске, отварали су конзулате у овој османској провинцији. Дипломате и тајни агенти слали су у своје престонице извештаје о тренутним приликама, мишљења и предвиђања. Посебно место по том питању припада статистичким подацима о војним ресурсима, економским потенцијалима и демографским кретањима. Питање структуре становништва је било битно из више разлога. Верска и етничка структура области могла је добрим делом да наговести и политичку оријентацију локалног становништва, односно наклоњеност појединим великим силама и идејним решењима за преобразбу политичких граница. Однос хришћанског и муслиманског становништва у европским покрајинама Османског царства је био од посебне важности. У склопу унутрашњих реформи током 19. века Османско царство је на захтев великих сила било принуђено да, бар декларативно, значајно унапреди положај хришћанских поданика. Хришћанима је гарантована слобода и једнакост пред законом као и већа репрезентација на локалном нивоу власти. Присуство и бројчана „снага“ немуслиманског становништва су, стога, представљали унутрашње али и спољнополитичко питање. Велике силе су на османске хришћанске поданике гледали као на потенцијалне бунтовнике и инструментализовали су њихове оправдане захтеве за корист сопствених политичких циљева. Питање верске и етничке структуре становништва османских провинција је тако из чисто техничког постало прворазредно политичко а као такво предмет манипулација и злоупотреба.

Османски пописи и њихове ревизије: контроверзе и манипулације у 19. веку

Проценити квалитет и веродостојност неког од пописа становништва Босне и Херцеговине за време последњих деценија османске управе у 19. веку је готово немогуће без опширнијег поређења са свим расположивим статистичким материјалом тога времена. Сагледавање демографских извора у континуитету не само што

открива трендове, законитости или неубичајена одступања већ врло јасно указује и на очигледне намерне манипулације.

Први општи попис на простору Босне и Херцеговине у другој половини 19. века је био спроведен 1851/52. године, непосредно након што је османска војска, предвођена Омер-паша Латасом, успоставила пуну контролу над овом покрајином. На жалост, османске власти никада нису објавиле званичне податке са овог пописа те се у историографији користе извори другог реда. Дипломате које су слале европске силе у Босну и Херцеговину током 50-их година 19. века често су прикупљале статистичке податке и такве укомпоновале у своје извештаје или су их објављивали у различитим публикацијама. Као први је податке са пописа 1851/52. године објавио бивши руски конзул у Сарајеву Александар Гиљфердинг 1859, затим и османски политичар и управник у Херцеговини Паско (Пашко) Васа 1864. године. Најдетаљнији преглед резултата пописа је објавио бивши пруски конзул у Сарајеву Ото Блау 1865. године.² Чињеница, да су подаци које су објавила тројица поменутих аутора готово идентични, говори у прилог тези да су црпели из истог извора. Исти резултати су били познати и хабзбуршкој дипломатској служби бар од 1859. године.³ Уколико су објављени подаци тачни, на простору Босне и Херцеговине, без Новопазарског санџака који је тада управно припадао Босанском везирлуку, живело је мање од милион људи.

² Otto Blau, „Politische Statistik Bosniens“, *Preussisches Handelsarchiv*, I (1865) [№ 20, 19.5.1865], 486–490; Александар Гиљфердинг, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији (Сарајево: Веселин Маслеша, 1972), 330–332; Pasko Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958), 30.

³ Историчар Галиб Шљиво је установио да је министар спољних послова Хабзбуршке монархије, Бернхард Рехберг, из Генералног конзулата у Сарајеву 1859. године примио извештај са подацима идентичним Гиљфердинговим. Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1854–1860*, (Landshut: 1998), 523–526.

Табела 1. Структура становништва Босне и Херцеговине према попису 1851/52. године у верзији Ота Блауа.⁴

Санџак	Процена броја становника према вери (број мушкараца множен са 1,9 и 2,0) ⁵									
	Мусли- мана	Хришћана			Рома		Јев- реја	Странаца		Укупно
		Свих	Процена ⁶		Хришћана	Пагана		Хришћана	Муслимана	
			Катол.	остали (право- славни)						
Сарајево	48.344	38.099	18.700	19.399	0	781	1.647	319	72	89.262
Травник	45.811	92.840	44.282	48.557	0	1.208	310	25	112	140.306
Бихаћ	66.373	93.596	14.051	79.545	0	623	0	103	87	160.782
Бања Лука	25.329	117.703	28.590	89.113	0	901	0	390	0	144.322
Зворник	100.544	121.658	-	-	393	4.446	0	450	245	227.736
Укупно Босна (без санџака Нови Пазар)	286.400	463.895	105.624	236.615	393	7.959	1.957	1.286	517	762.407
Мостар (Херце- говина)	74.334	129.612	50.000	79.612	2.092		0	350	134	206.522
Мостар (Херце- говина) без 4 казе ⁷	56.186	105.606	50.000	55.606	1.886		0	342	124	164.144
Укупно БиХ	360.734	593.507	155.624	316.227	2.485	7.959	1.957	1.636	651	968.929
Удео у %	37,23	61,25	-	-	0,26	0,82	0,20	0,17	0,07	100,00
Укупно БиХ без 4 казе	342.586	569.501	155.624	292.221	2.279	7.959	1.957	1.628	641	926.551
Удео у %	36,97	61,46	-	-	0,25	0,86	0,21	0,18	0,07	100,00

⁴ Прорачун на темељу извора: O. Blau, „Politische Statistik Bosniens...“, 486–490; Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (=PA AA), Nachlässe (=NL), Dr. Otto Blau, Band 2, folio 189–194; PA AA, NL, Dr. Otto Blau, Band 1, folio 249; Данијел Радовић, Нино Делић, „Статистички подаци о становништву Босне и Херцеговине према попису 1851/52. године из заоставштине пруског конзула у Сарајеву Ото Блауа“, Мешовита грађа – Miscellanea, нова серија Књ. XLII (2021), 161–176; P. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina...*, 64.

⁵ Извори садрже само број мушкараца пошто је османска статистика бележила искључиво становнике мушког пола. За подручје Босне је коришћен коефицијент 1,9 а за простор Херцеговине 2,0 сходно процени полне структуре становништва. Види: Нино Делић, „Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике“ (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски Факултет, 2021), 410–414.

⁶ Процена је спроведена множењем укупног броја хришћанских (без Рома и странаца) мушких становника са оквирним процентом католика како их је навео Ото Блау. Подаци за Зворнички санџак недостају. Процена за Херцеговину је спроведена према опису стања у делу Паска Васе.

⁷ Без каза Никшић, Пријеполје, Пљевља и Колашин које су реформама касније издвојене из Мостарског санџака. Види наредну напомену.

Због недостајућих података за Зворнички санџак није могуће квалитетно проценити удео католичког и православног становништва за цео простор. Неопходно је узети у обзир и да су тада у оквирима Мостарског санџака (везирлука) биле и казе Никшић (касније припала Црној Гори), Пријепоље, Пљевља и Колашин (управном реформом касније припале Новопазарском санџаку).⁸ На том је простору тада према процени живело око 42.000 људи.⁹ Када се изузму подаци за тај простор онда према рачуници произлази да је на подручју Босне и Херцеговине, каква је касније потпала под аустроугарску управу, живело тек око 926.000 људи. Од тог броја је преко 61% било хришћанске вероисповести док су муслимани чинили непуних 37% становништва. Савременици су сматрали да попис није посве тачан и да су муслимани посебно зазирали од пописивача. Према османском обичају је пописано само мушко становништво али остаје нејасно да ли су била обухваћена и сва деца. Сходно томе се сматрало да су резултати исказивали нешто нижи број становника од реалног. Ото Блау је био мишљења да је број становника Сарајева био посебно потцењен.¹⁰

Постоји још једна варијанта резултата пописа 1851/52. године коју је на темељу докумената из бившег Вилајетског архива објавио историчар Лука Ђаковић. Према тим подацима је у Босни и Херцеговини без Новопазарског санџака тада живело оквирно 925.000 људи али је удео муслимана достигао око 40,70%. У односу на податке Блауа или Васе упадљиво је да је број муслимана био знатно виши пре свега у Бањалучком и Бихаћком санџаку. Датирање овог пописа је, међутим, контроверзно узимајући у обзир сигна-

⁸ У периоду 1852–1862. године је у Босни и Херцеговини спроведено много управних реформи. Од каза Пријепоље, Пљевља и Колашин је најпре формиран посебан Пљеваљски санџак да би затим 1863/64. године постао део Новопазарског. Каза Никшић је Берлинским конгресом 1878. године припала Црној Гори. Р. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina...*, 28–31, 65; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela* (Sarajevo: Oslobođenje, 1982), 233–234; Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta: od 1789. do 1878. godine* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1983), 94, 122.

⁹ Р. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina...*, 64.

¹⁰ Otto Blau, *Reisen in Bosnien und der Hertzegowina* (Berlin: Verlag von Dietrich Reimer, 1877), 229; Р. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina...*, 30, 65; А. Гиљфердинг, Путовање..., 330; Ђорђе Пејановић, Становништво Босне и Херцеговине (Београд: Научна књига, 1955), 28–30; Gustav Thoenne, *Beschreibung des Vilajets Bosnien* (Wien: Verlag von Albert A. Wenedikt, 1867), 78–79.

туре документа. Оригинал није сачуван те овај извор треба користити с одређеном резервом.¹¹

Попис 1851/52. године је занимљив из политичке перспективе јер се резултати почињу да објављују и постају познати европској јавности крајем 50-их и средином 60-их година 19. века. То је време великих промена у Европи као и у Османском царству. Босна и Херцеговина је постала вилајет 1865. године, са реформисаном управом. Хабзбуршка монархија је већ деценијама и дуже показивала претензије на ове области а делатност кнеза Михаила Обреновића у Србији је наговештавала скоро отварање питања статуса ове османске покрајине. Интересовање српских власти за прилике у Босни и Херцеговини потврђује и чланак у Гласнику Српског ученог друштва објављеног 1866. године у којем је приказана верска структура покрајине према непознатом попису, односно ревизији старог пописа из 1865. године.¹² Османска статистичка служба је, наиме, имала обичај да користи старе пописе као основ за израчун актуелног стања путем регистара рођених, умрлих и досељених/одсељених. На такав начин је, бар у теорији, било могуће пројектовати тренутну структуру становништва уз минималне грешке и без посебног пописа. Успешност таквог подухвата је, међутим, била веома упитна због лошег вођења поменутих регистара.¹³

¹¹ Лука Ђаковић у својој књизи наводи другачије податке у тексту (страница 11) у односу на приложени табелу (страница 12). Подаци у тексту су преузети у потпуности из књиге Ђорђа Пејановића. Пејановићеви подаци за Херцеговину се темеље на прорачунима Темела и не заснивају се на пописним документима. Пејановићеви подаци за Босну се заснивају на наводима Александра Гиљфердинга мада то није експлицитно наведено (део текста је очигледно преузет из књиге руског дипломате). Лука Ђаковић је грешком навео да се број од 888.956 становника односи на целу Босну и Херцеговину мада је из контекста јасно да је у питању само Травнички везирлук (Босна са Новопазарским санџаком али без Херцеговине). Лука Ђаковић наводи на два места две различите (или само делове једне те исте) архивске сигнатуре за попис 1851/52. године (страница 11: напомена бр. 8; страница 16: напомена бр. 16). Која сигнатура се односи на попис објављен у табели на страни 12 није могуће установити. За нашу процену о оквирно 925.000 становника користили смо наведену табелу на страни 12. Види и упореди: Лука Ђаковић, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata, Dio 1, Do otvaranja Sabora 1910* (Zagreb: Globus, 1985), 11–16; Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине...*, 30; А. Гиљфердинг, *Путовање...*, 332.

¹² „Статистични податци о Босни, Херцеговини и једном крају Старе Србије по званичном турским изворима“, Гласник Српског ученог друштва, књига 3/свеска 20 старог реда (1866), 221–228.

¹³ Н. Делић, „Историјска статистика српског народа...“ (Докторска дисертација), 45–71.

Ревизија пописа из 1865. године приказује знатно виши број становника него први попис из средине века. Природни прираштај, миграције као и поменути проблем нереално ниско исказаног броја становника 1851/52. године могући су узроци овој појави. Занимљиво је, међутим, да је удео хришћана достигао већ скоро 70%. То не делује логично ако се узме у обзир поменуто зазирање муслимана од пописивања на претходном попису. Супротан тренд би деловао логичније. Осим тога, одређени број муслимана се населио у Босну и Херцеговину напустивши Србију после 1862. године.¹⁴ Сходно томе би удео муслимана требало да буде виши него средином века. У извору је, такође, исказан потпуно нереалан однос између броја католика и православних у Мостарском санџаку те је неупотребљив за анализе.

Табела 2. Структура становништва Босне и Херцеговине према ревизији пописа 1865. године.¹⁵

Санџак	Процена броја становника према вери (број мушкараца множен са 1,9 и 2,0) ¹⁶					
	Православних	Католичких	Хришћана укупно	Муслимана	Јевреја	Укупно
Сарајево	46.651	34.014	80.665	82.014	6.979	169.657
Бања Лука	145.622	45.402	191.024	26.644	110	217.778
Травник	55.433	86.733	142.166	45.898	203	188.267
Бихаћ	87.297	172.65	104.563	69.880	0	174.443
Зворник	162.824	55.731	218.555	118.870	177	337.602
Укупно Босна (без санџака Нови Пазар)	497.827	239.145	736.973	343.306	7469	1.087.747
Мостар (без казе Никшић)	-	-	139.568	41.244	78	180.890
Укупно БиХ	-	-	876.541	384.550	7547	1.268.637
Удео у %	-	-	69,09	30,31	0,59	100,00

Овако презентовани подаци су сигурно имали утицаја на јавно мњење у Србији по питању будућег статуса Босне и Херцеговине и права хришћана, пре свега православних Срба, на редефинисање односа између Кнежевине Србије и Османског царства огледом ове

¹⁴ Ото Блау је тврдио да их је дошло око 30.000. Otto Blau, „Zur Statistik von Bosnien“, *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 2 (1867), 516–518.

¹⁵ Прорачун на темељу извора: „Статистични податци...“, 221–228.

¹⁶ Види напомену број 4.

османске покрајине. Кнез Михаило Обреновић је водио преговоре о статусу Босне и Херцеговине са будућим министром иностраних послова Аустроугарске и водећим мађарским политичарем Ђулом Андрашијем у Иванци током лета 1867. године. Тачан ток и исход тих преговора су остали неразјашњени али је сама чињеница да су вођени доказ да је сматрано да се османска власт у тој покрајини дефинитивно ближи крају.¹⁷ Андраши је крајем 60-их а можда и почетком 70-их година 19. века био заговорник компромисног решења босанскохерцеговачког питања сматрајући да би Србија могла да добије одређени део те османске покрајине под условом да ступи у својеврсни савез са Угарском. Геополитичке промене настале од 1871. године на даље условиле су драстичну промену тог става и Андрашијево прихватање класичне бечке политике експанзије на Балкан. Сличне ставове је имао а политику водио и аустроугарски конзул у Београду, Бенјамин Калај, који је тиме делимично нарушавао инструкције бечког министарства и самог министра Фридриха Бајста. Касније ће и он променити политички курс и постати управник Босне и Херцеговине под аустроугарском окупацијом.¹⁸

Ревизија пописа 1865. је објављена у Београду 1866. године, две године након публиковања опширних резултата пописа 1851/52. године у чланку Паска Васе и свега годину дана после првог текста Ота Блауа. Пруски конзул је, међутим, у поменутом чланку навео и сумарне податке који су се односили на најновије стање, односно на оквирно 1864/65. годину. Према речима Блауа, у то време је у Босанском везирлуку „према најпажљивијим израчунима, који се дају направити с помоћу последњих турских пописа становништва и од њих независних података највиших органа верских заједница“ живело 882.722 становника (са Новопазарским санџаком). Православних је било 449.479 (50,95%) а муслимана 286.708 (32,58%). Католика је, према шематизму Босне Сребрене из 1864. године који је дипломата искористио за прорачун, било 132.743

¹⁷ Види на пример у: Јован Ристић, Последња година спољашње политике кнеза Михаила (Београд: Код просвете – С. Хоровица, 1895), 61–62; Гргур Јакшић, Војислав Вучковић, Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила – Први Балкански савез (Београд: Историјски институт, 1963), 399–400, 456–457.

¹⁸ *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868-1875, obrada i komentar* Dr Andrija Radenić, (Београд: Историјски институт, Нови Сад: Институт за историју Војводине, 1976), 11–16.

(14,20%).¹⁹ То су знатно ниже вредности од оних исказаних у ревизији објављеној у Гласнику Српског ученог друштва. Већ наредне 1867, Блау је објавио нови чланак са подацима друге ревизије из 1866. године. У чланку је објавио само сумарне податке без детаља верске структуре у коју је такође имао увида како сведочи сачувана грађа у његовој заоставштини.²⁰

Табела 3. Структура становништва Босне и Херцеговине према ревизији пописа 1866. године.²¹

Санџак	Укупно становника					
	Мусли- мана	Право- славних	Католика	Рома	Јевреја	Укупно
Сарајево	63.672	34.594	16.505	1.268	2.182	118.221
Бања Лука	31.068	84.576	30.549	1.054	155	147.402
Травник	46.140	46.517	53.483	1.206	700	148.046
Бихаћ	76.258	69.445	7.257	0	0	152.960
Зворник	101.833	82.872	24.420	4.311	361	213.797
Босна (бивши везирлук без Ново- пазарског санџака)	318.971	318.004	132.214	7.839	3.398	780.426
Мостар (без казе Никшић)	49.547	442.59	39.550	1.786	140	135.282
Укупно БиХ	368.518	362.263	171.764	9.625	3.538	915.708
Удео у %	40,24	39,56	18,76	1,05	0,39	100,00

Резултати ове ревизије пописа исказују знатно нижи број становника од годину дана старије ревизије. Чак је и у односу на попис 1851/52. године број нешто нижи. То баца сумњу на квалитет извора. Ото Блау је, међутим, још исте 1867. објавио и другу верзију ревизије за 1866. годину. Према тим подацима је у Босни и Херцеговини, без Новопазарског санџака, живело 963.842 становника.²² Разлика од готово 50.000 људи између две верзије је значајна и пруски дипломата није навео никакво објашњење за ову појаву. Да се подаци пописа и ревизија међусобно побијају, односно да исказују нелогичне трендове, приметио је и Хајнрих Киперт у додатку Бла-

¹⁹ Јевреја је било 2.438, Рома 10.026 и још 1.228 осталих. O. Blau, „Politische Statistik Bosniens...“, 486–487.

²⁰ O. Blau, „Zur Statistik von Bosnien...“, 516–518; AA, PA, NL, Dr. Otto Blau, Band 2, folio 181–188.

²¹ Прорачун на темељу извора: O. Blau, „Zur Statistik von Bosnien...“, 516–518; AA, PA, NL, Dr. Otto Blau, Band 2, folio 181–188.

²² [Blau Otto], „Handel und Verkehr von Bosnien“, *Preussisches Handelsarchiv*, II (1867) [№ 32, 9.8.1867], 159–165.

уове књиге објављене 1877. године.²³ Исте године када су објављени Блауови чланци, османске власти су за потребе Светске изложбе у Паризу одштампале брошуре у којима се наводила и популација појединих делова Царства. Аутор овог дела, државни дужносник Салахадин Беј, навео је да у Вилајету Босна живи 1,1 милиона људи (рачунајући са Новопазарским санџаком), што је одговарало другој верзији Блауове ревизије за 1866. годину.²⁴

Период 1864–1867. године је обиловао делима у којима су широј јавности предочавани подаци о становништву Босне и Херцеговине. Сматрамо да то није било случајно већ саставни део нове врсте пропагандног рата и припрема за предстојећу реконфигурацију политичке мапе Балкана. Повећано интересовање српске и пруске стране за ово питање је било разумљиво у контексту нових геополитичких прилика. Индикативно је и то да су османске власти по први пут активно узеле учешћа у овој врсти вршења утицаја на јавно мњење. Нова управа у Сарајеву је баш тада, од 1866. године, почела да објављује и посебне салнаме (годишњаке) који су садржавали, попут шематизама, детаљне податке о администрацији, територији, финансијама али и становништву за Босански вилајет.²⁵

Салнаме за Босански вилајет за 1870. и 1871. годину садрже детаљне податке о верској структури становништва по санџацима и казама који су, највероватније, резултат ревизије пописа. Подаци у обе салнаме су посве идентични што потврђује праксу османске статистике 19. века да понекад једноставно само преписује исте из године у годину што у одређеној мери компликује прецизно датирање.²⁶ Ревизија је највероватније настала око 1869/70. године и убрзо је постала позната истраживачима и политичким круговима у Европи. Аустроугарски дипломата Хуго Кучера је у свом

²³ Otto Blau, *Reisen in Bosnien...*, 231.

²⁴ Salaheddin Bey, *La Turquie à l'Exposition universelle de 1867* (Paris: Librairie Hachette & C, 1867), 210, 216. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k840831g> (преузето 24.1.2014. године у 14:15 h)

²⁵ Ђорђе Пејановић наводи и салнаму из 1865. године али о њој није ништа ближе познато. Bisera Nurudinović, „Bosanske salname (1866–1878 I 1882–1893)“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, X–XI (1960–61), 253–265; Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине...*, 32–33

²⁶ *Salname-i Vilayeti Bosna (=Salname-i Vilayeti Bosna 1287)* (Sarajevo: 1287 [1870/71]), 144–145; *Bosna Vilayeti salnamesi (=Bosna Vilayeti salnamesi 1288)* (Sarajevo: 1288 [1871/72]), 134–135.

чланку из новембра 1875. године (у јеку устанка у Херцеговини) навео идентичне податке за Босну и Херцеговину, датирајући их са 1872/73. годином и позивајући се на званичне османске изворе.²⁷ Османски званичник аустријског порекла и бивши потпуковник аустроугарске војске, Алфред Хеле од Самоа, објавио је 1877. године, при крају рата са Русијом и пред финализацијом прекомпоновања граница на Балкану на Берлинском конгресу, изузетно значајну књигу о становништву Османског царства на немачком језику. За Босну и Херцеговину је навео идентичне податке као у салнамама из 1870/71, датирајући резултате у период 1873/74. године.²⁸ Многи други аутори су такође користили ове податке чиме су они постали широко доступни за истраживаче.²⁹

Значај обе салнаме се састоји у чињеници да су исказивале релативну већину муслиманског становништва у покрајини. Захваљујући томе је било могуће креирати и ширити у јавности другачију перцепцију о верском карактеру становништва области од уобичајене, наклоњене тези о ослобађању већинских хришћана од лоше власти мањине. То је било посебно значајно у времену када је Велика источна криза већ била у пуном јеку и када се већ назирало да се прилике неће вратити на старо стање.

Подацима из обе салнаме, међутим, ни у 19. веку нису сви веровали. Већ 1870. године је аустроугарски вице-конзул у Сарајеву, Карл фон Сакс, послао министру иностраних послова Бајсту извештај са

²⁷ Хуго Кучера (Hugo Kutschera, Freiherr von) 1847–1909. Након студија оријенталних језика ступио је у дипломатску службу. Службовао је у Рушчуку (Русе), Цариграду и Босни и Херцеговини. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Band 4 (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1969), 375. Hugo Kutschera, „Zur Statistik der Europäischen Türkei II“, *Oesterreichische Monatsschrift für den Orient*, № 11 (15.11.1875), 171–172.

²⁸ Алфред фон Само (Alfred Ritter zur Helle von Samo), 1831–1917, био је коњички потпуковник аустроугарске војске и први војни аташе Аустроугарске у Цариграду све до 1875. године када је прешао на турску страну. Конвертовао је на ислам (под именом Ахмед Нури Паша) и касније постао капетан у османској војсци и лични адјутант Султана. Касније је постао дивизијски Генерал и шеф друге секције османског генералштаба. Био је и шеф обавештајне службе. Elmar Samsinger, „*Jahrelange Abwesenheit hat den Einzelnen fast entfremdet*, Leggal und illegal am Bosphorus 1840–1918“, *Österreich in Istanbul II*, K. (u.) K. Präsenz im Osmanischen Reich, *Forschungen zur Geschichte des österreichischen Auswärtigen Dienstes – Band 13*, ed. Elmar Samsinger, (Wien – Berlin – Münster: Lit Verlag, 2017), 357–358; Alfred Vagts, *The Military Attaché* (Princeton: Princeton University Press, 1967), 142. Samo Alfred zur Helle Ritter von, *Die Völker des osmanischen Reiches* (Wien: Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1877), 53.

²⁹ Види: Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине...*, 35–36; O. Blau, „*Reisen in Bosnien...*“, 231.

табелом која садржи идентичне податке као и салнаме. Фон Сакс је навео да му је на званичним местима у османској управи потврђено да о тачности података не може бити говора. Политички интереси су, такође, утицали и на одређени ниво „намерног фалсификовања“ података. Аустријски дипломата је констатовао да су католички шематизми исказивали око 30.000 становника више него салнама. Није му уливала поверење ни чињеница да су муслимани приказани као далеко бројнији од православних житеља. Исти, међутим, наводи и то да су православни становници, наводно, зазирали од пописивача, те су понекад чак облачили мушку децу у женску одећу како би се избегло наплаћивање војнице (бедели аскерије). То, међутим, није утицало на мишљење аустроугарског дипломате да је постојала намера власти да се муслимански елеменат намерно прикаже као доминантан у покрајини. Власти су, сходно претходно наведеном, према аустроугарском дипломати вештачки прекрајале резултате ревизије пописа.³⁰

Подацима из салнама није много веровао ни родоначелник српске статистичке службе Владимир Јакшић. Током 70-их година 19. века је редовно слао податке о становништву Османског царства немачким часописима и није користио поменуће салнаме за које је, верујемо, знао бар посредним путем. Јакшић је у два наврата, 1875. и 1876. године, доставио познатом немачком часопису за географију податке о броју становника Османског царства те тако и Босне и Херцеговине према извесном попису/ревизији из 1864. године. Зашто је користио деценију старе податке није разјашњено. По свему судећи није располагао новијим а релевантним подацима. Занимљиво је да је резултате груписао према новијим административним поделама из 70-их година 19. века док су подаци, према његовим речима, потицали из општег пописа становништва спроведеног у читавом Османском царству 1864. године. Према његовим подацима, Вилајет Босна је 1864. године имао 1,35 милиона становника, од тога у Херцеговини око 185.000. Хришћани су представљали велику већину популације и његови подаци се доста

³⁰ Извештај из бечког архива је објављен у: Berislav Gavranović, *Građa: Bosna i hercegovina od 1853.-1870. godine, knjiga 4, odjeljenje istorisko-filoloških nauka Naučnog društva N. R. Bosne i Hercegovine knjiga 2* (Sarajevo: Naučno društvo N. R. Bosne i Hercegovine, 1956), 354-360.

добро слажу са онима презентованим у Гласнику Српског ученог друштва. Јакшић је овај статистички материјал представио на Париском географском конгресу 1875. године чиме су подаци постали јавно доступни широј јавности.³¹ Његове статистике је за своја дела користио и чувени географ и демограф Георг Равенштајн који их је публикувао 1876. године.³²

Можда и коначни суд о квалитети података из обе салнаме Босанског вилајета, дао је релативно недавно историчар Филип Гелез. У паришком архиву је пронашао оригинални извештај француског конзула из Сарајева у којем се налазе табеле ревизије пописа са подацима пре њиховог наводног фалсификовања од стране османске власти које је дипломата успео да прибави преко својих контаката у управи.³³ Овај документ је изузетно важан јер сугерише какве су биле намере тадашњих османских управника по питању креирања лажне слике о верској структури области. Упоредним прегледом података из салнама и из извештаја француског дипломате се може веома јасно да види начин и сврха манипулације. Подаци о хришћанима, Јеврејима или Ромима у начелу су остали неизмењени али је број муслимана знатно увећан у Бањалучком, Травничком, Бихаћком, Зворничком и Мостарском санџаку. Тако је значајно промењена верска структура поменутих санџака. На пример, у Бањалучком санџаку је удео муслимана вештачки увећан са једне петине на једну трећину. На нивоу целе покрајине, без Новопазарског санџака, удео муслимана је увећан са око 41% на скоро 48%. Циљ је очигледан: променити перцепцију о Босни и Херцеговини као доминантно хришћанској области у верски хетерогенију са муслиманима као највећом заједницом. У контексту времена и прилика када је овај фалсификат настао и како је проширен у јавност, намера османских власти се чини посве логична. Уколико је

³¹ Ernst Behm, Hermann Wagner, „Die Bevölkerung der Erde III“, *Ergänzungsheft № 41 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“* (Gotha: 1875), 50–52, 83–85; Ernst Behm, Hermann Wagner, „Die Bevölkerung der Erde IV“, *Ergänzungsheft № 49 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“* (Gotha: 1876), 14–16.

³² Ernst Georg Ravenstein, „Distribution of the Population in the part of Europe overrun by Turks“, *The Geographical Magazine*, Volume III (1876) [1. October 1876], 259–261.

³³ Philippe Gelez, „Dénombrements et recensement de population en Bosnie-Herzégovine durant le XIXe s. et au début du XXe s. (II)“, *Balkanologie – Revue d'études pluridisciplinaires*, Vol. XIII / № 1–2 (2011), 13.

област била претежно муслиманска онда би било теже да се примени принцип ослобођења већинских и угњетаваних хришћана путем наметања реформи или промене граница од стране европских држава, напосе великих сила.

Табела 4. Становништво Босне и Херцеговине према ревизији пописа 1869/70. године (према салнамама Босанског вилајета и извештају француског конзула).³⁴

Санџак	АД: Арх. Док. Сал.: Салнаме Удео у %	Процена броја становника према вери (број мушкараца множен са 1,9 и 2,0)					
		Мусли- мана	Право- славних	Католи- ка	Рома	Јевреја	Укупно
Сарајево	АД	66.857	34.852	16.619	1.286	1.822	121.437
	Сал.	66.857	34.852	16.619	1.286	1.822	121.437
	АД %	55,05	28,70	13,69	1,06	1,50	100,00
	Сал. %	55,05	28,70	13,69	1,06	1,50	100,00
Бања Лука	АД	30.214	85.354	27.409	1.119	44	144.140
	Сал.	56.814	85.354	27.409	1.119	44	170.740
	АД %	20,96	59,22	19,02	0,78	0,03	100,00
	Сал. %	33,28	49,99	16,05	0,66	0,03	100,00
Травник	АД	44.629	47.681	43.987	1.250	298	137.845
	Сал.	82.625	47.681	44.006	1.250	298	175.860
	АД %	32,38	34,59	31,91	0,91	0,22	100,00
	Сал. %	46,98	27,11	25,02	0,71	0,17	100,00
Бихаћ	АД	76.353	70.522	3.986	760	0	151.622
	Сал.	85.853	70.522	3.986	760	0	161.122
	АД %	50,36	46,51	2,63	0,50	0,00	100,00
	Сал. %	53,28	43,77	2,47	0,47	0,00	100,00
Зворник	АД	101.956	88.857	22.160	3.732	239	216.944
	Сал.	120.956	88.857	22.160	3.732	239	235.944
	АД %	47,00	40,96	10,21	1,72	0,11	100,00
	Сал. %	51,26	37,66	9,39	1,58	0,10	100,00
Укупно Босна (без Новопазарског санџака)	АД	320.009	327.266	114.161	8.147	2.403	771.988
	Сал.	413.105	327.266	114.180	8.147	2.403	865.103
	АД %	41,45	42,39	14,79	1,06	0,31	100,00
	Сал. %	47,75	37,83	13,20	0,94	0,28	100,00
Мостар (без казе Никшић)	АД	56.054	45.250	36.578	1.346	0	139.228
	Сал.	76.054	45.250	36.578	1.346	0	159.228
	АД %	40,26	32,50	26,27	0,97	0,00	100,00
	Сал. %	47,76	28,42	22,97	0,85	0,00	100,00

³⁴ Прорачун на темељу извора: P. Gelez, „Dénombrements et recensement II...“, анекс 4; *Salname-i Vilayeti Bosna 1287...*, 144–145; *Bosna Vilayeti salnamesi 1288...*, 134–135.

Укупно БиХ	АД	376.063	372.516	150.739	9.493	2.403	911.216
	Сал.	489.159	372.516	150.758	9.493	2.403	1.024.331
	АД %	41,27	40,88	16,54	1,04	0,26	100,00
	Сал. %	47,75	36,37	14,72	0,93	0,23	100,00

Ревизија пописа 1869/70. године исказује, посебно у верзији из француског архива, веома низак број становника. Ова константа, коју је могуће пратити од пописа 1851/52. године на даље у свим изворима осим у ревизији 1865. године, је веома занимљива и отвара простор за шпекулације. Лоша обухваћеност мале деце пописима је био посебан проблем у османској статистици и могући узрок за исказан нереално низак број становника. Није могуће установити да ли би то, уколико је то стварно био случај, имало различит утицај на удео појединих верских група или је „грешка“ била равномерно распоређена на све заједнице.

Неповерење које је аустроугарска дипломатија имала у званичну османску статистику и податке с почетка 70-их година 19. века, настојала је компензовати новим обавештајним радом. Аустроугарски генерални конзул у Сарајеву Светозар Теодоровић доставио је у Беч извештај о стању популације за оквирно 1875. годину. Према тим подацима је у Босни и Херцеговини без Новопазарског санџака живело скоро 1,2 милиона људи. То је знатно више него према ревизији из 1869/70. године. Верска структура је, такође, била другачија. Највећу заједницу су чинили православни становници са око 42% удела. Хришћани су чинили групно око 60% популације, односно доминантну већину. Аустроугарски конзул је у извештају навео да се не ради о потпуно поузданим подацима и да има доста грешака.

Табела 5. Становништво Босне и Херцеговине (без Новопазарског санџака) према извештају аустроугарског конзула Теодоровића око 1875. године.³⁵

Укупно становника - удео у %					
Муслимана	Православних	Католика	Рома	Јевреја	Укупно
447.000	495.000	215.540	16.500	3.485	1.177.525
37,96	42,04	18,30	1,40	0,30	100,00

³⁵ Прорачун на темељу извора: Vojislav Bogićević, „Грађа за проучавање економских односа у Босни и Херцеговини пред устанак 1875 године”, *Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине*, 1 (1949), 217.

Теодоровић није био једини који је сматрао да у Босни и Херцеговини живи знатно више људи него што су то показивали званични османски подаци. Историчар Вјекослав Клаић је 1878. године, у предвечер Берлинског конгреса, помињао у својој књизи непознату ревизију из 1875. године за коју тврди да је нетачна и да према њој у читавом Вилајету (са Новопазарским санџаком) живи око 1,26 милиона људи, скоро половина од тога муслимани. Навео је и другу статистику, наводно тачнију али непознатог порекла, према којој је популација вилајета била још већа, око 1,37 милиона људи али од тога скоро половина православних житеља.³⁶ У Новопазарском санџаку је тада живело оквирно 180.000 становника, тако да је Клаић у оба случаја сматрао да је популација Босне и Херцеговине знатно изнад 1,1 милиона. Увећање становништва са око 0,9 милиона на 1,1 или 1,2 милиона у свега 6 до 7 година није реално, како то показује поређење између ревизије 1869/70. и података за 1875. годину. Индикативно је и то што је према ревизији 1865. године на истом простору још тада живело 1,26 милиона људи.

Тенденције у објављеним текстовима и извештајима 60-их и 70-их година 19. века су биле доста јасне. Док је османска управа настојала да прикаже релативну муслиманску већину уз мањи број укупног становништва, српски и европски истраживачи и дипломате су били мишљења да је доминантна компонента у популацији хришћанска и да је укупан број становника свакако био изнад милион, односно оквирно између 1,1 и 1,3 милиона људи.

Контрадикторности између различитих извора стварају озбиљан проблем за истраживања. Ово питање је могуће делимично решити ако се узму у обзир релативно поуздани пописи које је спровела аустроугарска управа након 1878. године. Уколико се упореде подаци већ поменутих пописа и ревизија са аустроугарским пописом 1879. године, потврђују се сумње да је османска управа углавном наводила мањи број становника од реалног и да су хришћани заправо чинили знатну већину становништва. Пописивачи су 1879. године у Босни и Херцеговини пронашли укупно

³⁶ Vjekoslav Klaić, *Bosna: Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1878), 71–72.

1.160.681 становника.³⁷ На следећем попису 1885. године популација Босне и Херцеговине је већ достигла 1.336.078 становника.³⁸ Податак о 1,16 милиона људи 1879. године, затечених непосредно након завршетка ратних дејстава и после тражења уточишта једног дела популације у суседним областима, са великом сигурношћу доказује да су званични наводи османске статистике знатно потценили реалан број житеља. Подаци ревизије из 1865. као и конзула Теодоровића за 1875. годину се чине далеко реалнијим. То је могуће додатно проверити и детаљнијим поређењем. Попис аустроугарске управе из 1879. године омогућује да се пореде подаци и за поједине санџаке, односно нових окружја, пошто у том периоду није било већих управних промена. Најсврсисходније је то учинити за три највеће верске заједнице: муслимане, православне и католичке житеље.³⁹

Табела 6. Поређење података ревизије пописа 1865, статистике конзула Теодоровића и пописа 1879. године.⁴⁰

Санџак / Окружје	Број / Удео	Становника – године								
		Муслимана			Православних			Католика		
		1865	1875	1879	1865	1875	1879	1865	1875	1879
Сарајево	Број	82.014	80.000	78.575	46.651	60.000	47.512	34.014	19.000	21.441
	Удео у %	48,34	47,66	52,45	27,50	35,75	31,72	20,05	11,32	14,31
Бања Лука	Број	26.644	60.000	42.314	145.622	110.000	111.869	45.402	35.000	35.946
	Удео у %	12,23	29,01	22,22	66,87	53,18	58,74	20,85	16,92	18,87
Травник	Број	45.898	52.000	58.094	55.433	60.000	66.629	86.733	61.000	60.469
	Удео у %	24,38	29,78	31,30	29,44	34,36	35,89	46,07	34,93	32,58
Бихаћ	Број	69.880	85.000	82.773	87.297	75.000	89.751	17.265	9.000	5.302
	Удео у %	40,06	50,02	46,53	50,04	44,14	50,45	9,90	5,30	2,98
Зворник	Број	118.870	110.000	123.189	162.824	100.000	113.369	55.731	28.000	30.372
	Удео у %	35,21	45,23	46,05	48,23	41,12	42,38	16,51	11,51	11,35

³⁷ *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina* – Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine (Sarajevo: K. u. k. Regierungsdruckerei – C. i. kr. vladina tiskarna, 1880), 1–126; P. Gelez, „Dénombrements et recensement II...“, анекс 8.

³⁸ *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Herzegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885* – Štatistika Mjesta i Žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu od 1. Maja 1885 (Sarajevo: Landesdruckerei – Zemaljska štamparija, 1886), 1–5; P. Gelez, „Dénombrements et recensement II...“, анекс 10.

³⁹ Једина позната већа промена се односи на Нахију Дувно која је 1865/66. године пребачена из Мостарског у Травнички санџак. Највероватније је било и других, мањих промена. Види: „Статистични податци...“, 221–228; O. Blau, „Zur Statistik von Bosnien...“, 516–518.

⁴⁰ V. Bogićević, „Grada za proučavanje...“, 217; *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien 1879...*, 1–126; P. Gelez, „Dénombrements et recensement II...“, анекс 8.

Мостар	Број	44.308	60.000	65.360	-	90.000	64.272	-	63.540	59.739
	Удео у %	23,32	27,89	34,51	-	41,84	33,93	-	29,54	31,54
Укупно Бих	Број	387.613	447.000	450.305	-	495.000	493.402	-	215.540	213.269
	Удео у %	30,34	37,96	38,80	-	42,04	42,51	-	18,30	18,37

Подаци конзула Теодоровића се изузетно добро поклапају са онима са пописа 1879. док већих разлика има у односу на ревизију 1865. године. То је донекле и логично узимајући у обзир мању и већу временску дистанцу. Сва три извора, међутим, потврђују доминантну улогу хришћана у популацији Босне и Херцеговине, са оквирно нешто више од 60% удела. То је у суштој супротности са подацима које је османска статистика, очигледно са намером, пласирала у јавност у другој половини 60-их година 19. века.

Повећано интересовање европских политичких елита и шире јавности за питање верске и етничке структуре османских поседа на Балкану током 60-их и 70-их година 19. века је било условљено очекиваним великим променама и потенцијалним распадом царства. Статистика становништва је тако са чисто техничке рazine унапређена у политичко питање. Тада забележено масовно објављивање чланака о становништву османских покрајина, па тако и Босне и Херцеговине, у западним публикацијама, могло је да утиче на перцепцију читалаца о карактеру тих области, односно да утиче на јавно мњење. Османска власт је, такође, тада по први пут почела да јавно и званично објављује податке о популацији империје. Најпре је то чињено у домаћим гласилима и на арапском писму али се убрзо прибегло и објављивању у иностранству на другим језицима. Узимајући у обзир политички контекст времена, сматрамо да мотив за такав подухват треба тражити у тежњи владе у Цариграду да контрира изградњи њој непожељног наратива у западној Европи о својеврсним „хришћанским покрајинама“ под њеном контролом. У ту сврху се, како случај Босне и Херцеговине показује, прибегло и простом фалсификовању података. Покушаји османске власти да на такав начин утичу на повољнији исход политичких преговора са страним силама око питања Босне и Херцеговине, на крају није уродио плодом.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа:

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (=PA AA)

Nachlässe (=NL), Dr. Otto Blau

Објављени извори:

Bey, Salaheddin. *La Turquie à l'Exposition universelle de 1867* (Paris: Librairie Hachette & C, 1867). <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k840831g> (преузето 24.1.2014. године у 14:15 h)

Behm, Ernst. Wagner, Hermann. „Die Bevölkerung der Erde III“, *Ergänzungsheft № 41 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“* (Gotha: 1875), 50–52, 83–85;

Behm, Ernst. Wagner, Hermann. „Die Bevölkerung der Erde IV“, *Ergänzungsheft № 49 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“* (Gotha: 1876), 14–16.

[Blau, Otto]. „Handel und Verkehr von Bosnien“, *Preussisches Handelsarchiv*, II (1867) [№ 32, 9.8.1867], 159–165.

Blau, Otto. „Politische Statistik Bosniens“, *Preussisches Handelsarchiv*, I (1865) [№ 20, 19.5.1865], 486–490

Blau, Otto. „Zur Statistik von Bosnien“, *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 2 (1867), 516–518.

Blau, Otto. *Reisen in Bosnien und der Hertzegowina* (Berlin: Verlag von Dietrich Reimer, 1877).

Bogićević, Vojislav. „Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875 godine“, *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 1 (1949), 215–232.

Bosna Vilayeti salnamesi (Sarajevo: 1288 [1871/72]).

Vasa-efendija, Pasko. *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958).

Gavranović, Berislav. *Građa: Bosna i hercegovina od 1853.–1870. godine, knjiga 4, odjeljenje istorisko-filoloških nauka Naučnog društva N. R. Bosne i Hercegovine knjiga 2* (Sarajevo: Naučno društvo N. R. Bosne i Hercegovine, 1956).

Gelez, Philippe. „Dénombrements et recensement de population en Bosnie-Herzégovine durant le XIXe s. et au début du XXe s. (II)“, *Balkanologie – Revue d'études pluridisciplinaires*, Vol. XIII / № 1–2 (2011), 1–22. Доступ-

но на: <https://journals.openedition.org/balkanologie/2271#entries> (приступљено 22.2.2020).

Гиљфердинг, Александар. Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији (Сарајево: Веселин Маслеша, 1972).

Dnevnik Benjamina Kalaja 1868-1875, obrada i komentar Dr Andrija Radenić, (Београд: Историјски институт, Нови Сад: Институт за историју Војводине, 1976).

Klaić, Vjekoslav. *Bosna: Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine* (Загреб: Матика Хрватска, 1878).

Kutschera, Hugo. „Zur Statistik der Europäischen Türkei II“, *Oesterreichische Monatsschrift für den Orient*, № 11 (15.11.1875), 171–172.

Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina – Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine (Сарајево: К. у. к. Регierungsdruckerei – С. и кр. владина тискарна, 1880).

Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Herzegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885 – Štatistika Mjesta i Žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu od 1. Maja 1885 (Сарајево: Landesdruckerei – Земалјска штампарија, 1886).

Ravenstein, Ernst Georg. „Distribution of the Population in the part of Europe overrun by Turks“, *The Geographical Magazine*, Volume III (1876) [1. October 1876], 259–261.

Радовић, Данијел. Делић, Нино. „Статистички подаци о становништву Босне и Херцеговине према попису 1851/52. године из заоставштине пруског конзула у Сарајеву Ото Блауа“, Мешовита грађа – *Miscellanea*, нова серија Књ. XLII (2021), 161–176.

Ристић, Јован. Последња година спољашње политике кнеза Михаила (Београд: Код просвете – С. Хоровица, 1895).

Salname-i Vilayeti Bosna (Сарајево: 1287 [1870/71]).

Samo, Alfred zur Helle Ritter von. *Die Völker des osmanischen Reiches* (Wien: Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1877)

„Статистични податци о Босни, Херцеговини и једном крају Старе Србије по званичним турским изворима“, Гласник Српског ученог друштва, књига 3/свеска 20 старог реда (1866), 221–228.

Thoemmel, Gustav. *Beschreibung des Vilajets Bosnien* (Wien: Verlag von Albert A. Wenedikt, 1867).

Литература:

Aličić, Ahmed S., *Uređenje Bosanskog ejaleta: od 1789. do 1878. godine* (Сарајево: Оријентални институт, 1983).

Vagts, Alfred, *The Military Attaché* (Princeton: Princeton University Press, 1967).

Делић, Нино, „Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике“ (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски Факултет, 2021).

Đaković, Luka, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata, Dio 1, Do otvaranja Sabora 1910* (Zagreb: Globus, 1985).

Јакшић, Гргур, Вучковић, Војислав, Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила – Први Балкански савез (Београд: Историјски институт, 1963).

Nurudinović, Bisera, „Bosanske salname (1866–1878 I 1882–1893)“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, X–XI (1960–61), 253–265.

Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, Band 4 (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1969).

Пејановић, Ђорђе, Становништво Босне и Херцеговине (Београд: Научна књига, 1955).

Samsinger, Elmar, „*Jahrelange Abwesenheit hat den Einzelnen fast entfremdet, Leggal und illegal am Bosphorus 1840–1918*“, *Österreich in Istanbul II, K. (u.) K. Präsenz im Osmanischen Reich, Forschungen zur Geschichte des österreichischen Auswärtigen Dienstes – Band 13*, ed. Elmar Samsinger, (Wien – Берлин – Münster: Lit Verlag, 2017).

Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela* (Sarajevo: Oslobođenje, 1982).

Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1854–1860*, (Landshut: 1998).

Nino Delić

THE POPULATION STRUCTURE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AS A POLITICAL ISSUE DURING THE GREAT EASTERN CRISIS

Summary: *The Great Powers and new nation states in the Balkans of the 19th Century acted as defenders of Christian populations still living in the Ottoman Empire. The presence and numerical strength of Christian communities in Ottoman provinces was of huge importance for the possibility of spreading influence and projecting power of European countries in those areas. The number of Christians, Orthodox and Catholics together, in Bosnia and Herzegovina, was frequently used as the main reason for interference in ottoman internal affairs and for the pressure for reforms and subsequently the change of legal status of the whole province. The Ottoman Empire started to counter such activities by publishing own population statistics that showed a different reality. Sources prove that the Ottoman administration deliberately fabricated untrue data about the population with the aim to present the Muslim population as a relative majority. Western European and Serbian diplomats and researchers regularly disputed the published numbers and were capable to obtain more accurate statistics from different, sometimes unknown sources. Their doubts and suspiciousness about the true nature of Ottoman statistics were finally confirmed when the Austro-Hungarian administration carried out a new census in 1879. The Census confirmed that the number of inhabitants in Bosnia and Herzegovina was higher than the Ottomans claimed and that the Christians formed still a clear majority.*

Key words: *Bosnia and Hercegovina, censuses, population, demography, statistics, Great Eastern Crisis, Ottoman Empire, manipulations.*